

Podpora inkluzívneho povedomia v materských školách v prospech diet'at'a s »odlišnosťou«

Paed. dr. Barbora Kováčová – PEDAGOGICKÁ FAKULTA UK BRATISLAVA

Pedagog terapeutyczny, Słowacja, Absolwent Comenius Uniwerszty w Bratysławie (1994-1999), studia doktoranckie (dyscyplina naukowa: pedagogika, 2001- 2005). Adiunkt Instytutu Pedagogiki, Katedra Pedagogiki terapeutycznej, Comenius Uniwerszty w Bratysławie. W swoich badaniach koncentruje się głównie na zagadnieniach: inkluzyjności społecznej i przedszkolnej, na terapii i potencjały terapeutycznej lalki, na czas wolny niepełnosprawnego człowieka. Aktywnie uczestniczy w międzynarodowych (krajowych i zagranicznych) konferencjach naukowych. Jest autorką monografii *Pozycja bábky v umeleckom a terapeutickom priestore* (Position puppet in the arts and therapeutic space, 2009) i książki *Inkluzívne vzdelávanie v materských školách* (Inclusive education in the kindergarten, 2010).

SUPPORT OF EDUCATION AND INCLUSION AWARENESS IN PRESCHOOL CLASSROOM FOR CHILDREN WITH HANDICAP, DISORDER AND ENDANGERED HEALTH

The article deals with the clarification of the position awareness of education in the preschool education. It is now globally recognized that systematic provision of early childhood care and education can help in the development of children in a variety of ways, such as through group socialization, inculcation of healthy habits, stimulation of creative learning processes, and enhanced scope for overall personality development. There is a need to promote an active policy of inclusion in pre-schools for children with disabilities. There is also an urgent need to develop tools for early identification using inclusive principles rather than looking at disabilities children.

Zásadným významom vo výchove v prvých rokoch života pre diet'at'a s »odlišnosťou« a bez »odlišnosti« je **snaha mo-**

delovať inkluzívne povedomie s úsilím podporiť stabilitu postojov voči »odlišnosti« v spoločnosti. V Štátnom vzdelávacom programe (ISCED 0) sa v zhode s inkluzívnym povedomím uvádza, že »vo všetkých organizačných formách vzdelávania je potrebné vytvárať det'om **špecifické podmienky** pre ich úspešné vzdelávanie a uspokojovanie ich špeciálnych výchovno-vzdelávacích potrieb»¹.

Principiálne každé diet'at'a sa dá chápať ako **diet'at'a »s odlišnosťami«**, pre ktoré môže (a má byť) byť prirodzene včlenené do spoločnosti, pričom jeho »odlišnosť« je chápaná filozofiou inklúzie za normalitu, ale častokrát je det'mi i dospelými považovaná za stigmatu. **Preto** v procese **inklúzie** hovoríme o **jednej heterogénnej skupine**, v ktorej sú všetci zúčastnení rovni². Každý aktér inklúzie, každé diet'at'a v inkluzívnom procese je diet'at'om s »odlišnosťami«. Jednako »s odlišnosťami« ponímame v *kontexte skupiny detí s postihnutím, narušením a ohrozením*. V danej skupine sú zaradené

¹ ISCED 0. ISCED 0. Štátny vzdelávací program pre predprimárne vzdelávanie. Bratislava, ŠPÚ 200, s. 30.

² B. Kováčová, *Inkluzívne vzdelávanie v materských školách*. Začlenenie diet'at'a s »odlišnosťami« do prostredia inkluzívnej materskej školy. Bratislava: MUSICA LITURGICA, 2010, s. 16-17.

aj deti a mládež z národnostných menšín, s odlišným materinským jazykom, z menej podnetného prostredia, nadané deti a i.³ Tak tiež súčasťou spomenutej skupiny sú deti s odlišnými telesnými dispozíciami týkajúcimi sa farby očí, tvaru uší, výšky či hmotnosti, odlišným rodinným či materiálnym prostredím z pohľadu výchovy a i.

Štátny vzdelávací program v podmienkach slovenských materských škôl ukotvuje implikáciu pojmu diet'a so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami, ktorý spravidla zahŕňa: diet'a so zdravotným znevýhodnením (diet'a so zdravotným postihnutím, diet'a choré alebo zdravotne oslabené, diet'a s vývinovými poruchami); s nadaním a diet'a zo sociálne znevýhodneného prostredia (znevýhodneného chudobou alebo kultúrou). Do minoritnej skupiny zaradíme deti nadané, deti s nadpriemernými schopnosťami a deti zo sociálne znevýhodneného prostredia. Ide o jednu marginálnu skupinu, rovnocennú skupinu v inkluzívnom prostredí. Samozrejme všetko má byť budované na celospoločenskej osvete v prospech inklúzie⁴.

Je nevyhnutné (po)zmeniť optiku nazerania na »odlišnosť« (heterogenitu), v ktorom má diet'a participovať pri možnosti usporiadať, systematizovať a selektovať informácie z okolia vedúce v prospech ponímania »odlišnosti«. Ide tak o zmenu všeobecne chápaného (po)vedomia na (po)vedomie inkluzívne, ktoré je špecifické **procesom destigmatizácie a humánnosti**.

Inkluzívne (po)vedomie je pre mnohých (z nás) abstraktne formulovaným pojmom. Vágne, stigmatizačné či polemické objasnenie spomenutého pojmu starším gene-

ráciám je »výsledkom« absentujúcej ranej intervencie. Preto, ak chceme ako spoločnosť dosiahnuť úspech v porozumení »odlišnosti« musí byť subvencia inkluzívneho povedomia sprostredkovaná primeraným spôsobom vyjadrovania (a objasňovania) od raného veku.

Edukačný proces na podporu inkluzívneho (po)vedomia má prebiehať tak, aby každé diet'a malo **možnosť poznať a spoznávať** priamo v realite cestu k inklúzií⁵.

Plastickým príkladom môže byť *príchod imobilného diet'at'a do materskej školy*. Spoznanie vozíka prostredníctvom autentického prežitia v ňom (*viem behať, teraz si sadnem do vozíka, už som Jankom*) je pre deti najpriateľnejšou možnosťou stretnúť sa s »odlišnosťou« a prostredníctvom hry »ju« spoznávať. Uskutočniť niekoľko jednoduchých úloh (*...umyt' si ruky, vziať si hračku zo najnižšej police, obísť prekážku...*), sediac v invalidnom vozíku a bez pomoci, je jednou z reálnych možností ako det'om vytvoriť priestor na vnímanie »odlišnosti«. Realita dneška: Vytvoriť možnosti, v ktorých deti majú príležitosť pochopiť, čo je to »odlišnosť«. Potrebujú sa naučiť, čo znamená byť niečím **odlišný, segregovaný či stigmatizovaný**⁶.

(Na)plnenie spomenutých faktov považujeme za začiatky v (na)smerovaní k inkluzívnemu predškolskému vzdelávaniu. Pedagógovia majú mať snahu podnecovať **spoznávanie a poznanie »odlišnosti«** ako samozrejmej súčasť multikultúrnej spoločnosti. Všetci máme pred sebou »cestu«, ktorej trasa postupuje od vytvárania predinkluzívneho (po)vedomia cez jeho (zážitkové) formovanie až k inkluzívnemu (po)vedomiu.

³ K. Holúbková, H. Jiráňková, Úvodný text k problematike termínu „mentálne postihnutie“. [w:] Revue liečebnej pedagogiky. 5: 2009, 7.

⁴ ISCED 0, jw., s.32.

⁵ D. Grzesiak-Witek, Niepełnosprawni w Unii Europejskiej. [w:] *Tygodnik Czas Powiśla*. 2004, 216 (8), s.16.

⁶ B. Kováčová, jw., s.6.

V podstate ide o to, aby naša spoločnosť postupovala k medzigeneračnej inkluzívnej spoločnosti. Víziou inklúzie je výchova generácie od raného veku, tak aby sa jedinci nediferencovali, nestigmatizovali a nenálepkovali iných za ich »odlišnosť«. V danom výchovnom prostredí nesmie byť postavenie dieťaťa s »odlišnosťou« akceptované prevažne z emocionálnych dôvodov (súcit, podceňovanie a i.) ale s entuziazmom v idei „*sme si rovní, a tak rozdielni*“. *Realita v inklúzii je práve v samotnom nazeraní na človeka ako rovnocenného člena v hre, vo vzťahoch, v živote a i.*

Príkladom proinkluzívneho smerovania materských škôl môžu byť pre čitateľa informácie, ktoré sú zapracované v podkladoch Foundations for the Future: „*vplyv spoločnosti v prospech pozitívneho začleňovania má poskytovať všetkým deťom v procese edukácie a starostlivosti príležitosti pri dosahovaní osobných mét tak, aby im umožnili maximalizovať osobný potenciál v konkrétnych činnostiach ...*“⁷.

Ide o súčasť podkladov schválených pre inkluzívny proces v materských školách. Sú založené na princípe začleňovania, konkrétne ide o:

- **efektívnu participáciu** všetkých detí v komunite v konkrétnych edukačných a iných inštitúciách
- stimuláciu a upevňovanie kľúčových kompetencií⁸
- **identifikáciu smerovania stratégií a prostriedkov** na podporu predškolských kolektívov v ďalších inkluzívnych postupov
- **(do)plnenie predškolských kurikul** o možnosti vzdelávať každé dieťa

- **kooperatívne partnerstvo medzi zástupcami:** rodín, edukačných inštitúcií, spoločenských organizácií, poradenských služieb v spojitosti so starostlivosťou o dieťa/deti.

Z daného vyplýva, že včasnou intervenciou k »odlišnostiam« a podporou inklúzie v prostredí materskej školy môžu byť naplňované sociálne a kognitívne potreby dieťaťa a všetkých detí.

Uplatňovanie **princípov inkluzívnej edukácie** v materských školách je začiatkom vývinu procesu inklúzie v celospoločenskom meradle. Možno tvrdiť, že inkluzívne povedomie je neodmysliteľnou súčasťou človeka existujúceho v spoločnosti, ktorá smeruje k inklúzii svojou kultúrou, politikou, reformami a pod. Je základom ľudského uvedomovania si niečoho, príp. vedomosť o niečom v prospech všetkých a všetkého.

U každého človeka má byť inkluzívne povedomie konštruované s cieľom akceptovať akéhokolvek človeka s »odlišnosťou« práve z dôvodu jemu vlastnej »odlišnosti«. Principiálnym pochopením existencie »odlišnosti« ako takej, možno pozdvihnúť inkluzívne povedomie na vyšší stupeň uvedomenia si, ktorý nie je len inkluzívnym povedomím dotýkajúci sa individuality, ale ide o kolektívny jav v prospech požadovaného celosvetového **inkluzívneho povedomia**.

Vzájomné sociálne skúsenosti, potreba byť akceptovaný a ochota akceptovať⁹, že druhí sú »iní«, je ukotvené v (pre)budovaní etického povedomia každého jednotlivca, čo považujeme za rozhodujúce. V spoloč-

⁷ L. Senior, *Including children with disabilities and/or developmental delay in preschools*. 1999. s. 54-55.

⁸ M. Kramárová, Jazyková kompetencia ako jedna z kľúčových kompetencií pre celoživotné vzdelávanie. [w:] *Súčasné trendy vo vzdelávaní odbornej a laickej verejnosti v zdravotníckych disciplínach*. Trnava : Trnavská univerzita v Trnave, 2008. s. 158.

⁹ I. Podmanický, 2007. Učiteľ a vychovávateľ – učiteľská a vychovávateľská profesia. [w:] Kratochvílová, E. a kol. *Úvod do pedagogiky*. Trnava: Pedagogická fakulta TU. s. 99.

nom živote s najrôznejšími »odlišnosťami« sa u človeka rozvíja individualita každého jednotlivca, v danej societe je každý donorom a akceptorom skúseností, ktoré prináša život.

Raná intervencia v procese výchovy na podporu inklúzie má byť inštitucionálne konštruovaná tak, aby dieťa získalo zručnosti:

- **diferencovať realitu od fám či predsudkov voči »odlišnosti«**

(návrh: vypracovať metodický materiál obsahujúci námetové edukačné aktivity v prospech inklúzie s dôsledným odlíšením náročnosti a vhodnosti z pohľadu veku dieťaťa. Ide o cieľové aktivity, v ktorých sa dieťa dozvedá »správne« chápanie odlišností, ktorými je charakteristické iné dieťa)

- **podporovať žiaduce správanie voči »odlišnosti« v hrovej činnosti** (návrh: vytvoriť záznamový hárok (príp. posudzovaciu škálu) na podchytenie vznikajúcich raných bariér vo vzájomných interakciách)
- **korigovať správanie voči »odlišnosti« v prípade nestabilného vnímania**

(návrh: vytvoriť a overiť edukačný program so zakomponovaním jednotlivých druhov arteterapie).

Stretnutie dieťaťa s »odlišnosťou« býva prvotným a významným momentom pri akceptácii »odlišnosti«. Ide o **spôsob oznámenia**, akým predstavujeme dieťa s »odlišnosťou« kolektívu, v inom prípade je to nepostačujúca komunikácia v hrách detí smerujúca k izolácii alebo pozorovateľným nepriateľstvom prezentujúcim agresiu voči »odlišnosti« či diskriminačné tendencie s verbalizáciou svojho konania.

V podpore inkluzívneho povedomia v prostredí materskej školy môže ísť o nešpecifický a špecifický spôsob realizácie.

Nešpecifická forma modelovania inklúzie má byť podporovaná od raného veku detí formou:

- vytvárania zdravého prostredia kolektívu detí (pojem »zdravie« je ponímaný v symbolickej forme, nie je chápaný v etymologickom pôvode slova, pozn.),
- predchádzania vzniku patologických vzťahov medzi rovesníkmi
- odmietania podpory pri prebiehajúcich patologických modelov v rozličných situáciách.

Špecifickou formou modelovania inklúzie môže byť napr. nácvik konkrétnych zručností, kedy si na základe získaných poznatkov deti utvárajú základy pre vlastné názory a postoje. Účastníci získavajú základné informácie o inklúzii napriek tomu, že im daný pojem nie je predkladaný formou definícií či siahodlného objasňovania. Sú to **interaktívne a zážitkové procesy** fiktívnych či reálnych situácií riešených primerane vzhľadom na vek účastníkov. Možno hovoriť o dlhodobej systematickej práci v prospech inklúzie predovšetkým vtedy, ak sa so samotnou intervenciou nezačalo už v ranom veku. Jablonský (2007) poukazuje na stratégie a metódy kooperatívneho učenia, ktoré sa zaciľujú na rozvoj empatického správania, k senzitivite, k porozumeniu, k rozvoju priateľských vzťahov, k prekonávaniu interpersonálnych bariér. Rozvojom kooperatívnych spôsobilostí možno dosiahnuť prirodzené potlačenie agresívneho správania. Interakcia v kooperatívnych situáciách vedie k častejšej, presnejšej, otvorenej komunikácii, k jasnejšiemu porozumeniu perspektívy druhého účastníka na danej úlohe, diferencovaným, dynamickým a realistickým pohľadom jeden na druhého, k vyššej sebadôvere, k očakávaniu ďalšej pozitívnej a produktívnej interakcie. V kooperatívnej skupine sa vyskytuje vyššia úroveň vzájomných sympatií a rozvoj sebaúcty¹⁰.

Pri podpore inkluzívneho povedomia prostredníctvom zážitkového učenia s možnosťou tvorby v priestore môžeme predpokladať, že sa dostavia optimálne výchovné výsledky. Ide o dlhodobý proces, ktorého stimulácia v ranom a predškolskom veku je žiaduca.

Formovanie pozitívnych postojov voči »odlišnostiam« v skupine detí raného a predškolského veku **nemôže byť budované len na akceptácii a podpore sociálnych vzťahov** v skupinách v materských školách, v prvom rade má ísť o riešenie na celospoločenskej úrovni prezentované prostredníctvom:

- Vysielania vzdelávacích programov o otázkach zdravia, rozvoja a adaptácie osôb s »odlišnosťami« pomocou audiovizuálnych prostriedkov, bibliografických dokumentov (knihy, brožúry, noviny a časopisy);
- Podpory dokumentárnych a hraných filmov, ktorých obsah predstavuje život, osobné problémy a poradenstvo osobám s »odlišnosťami«;
- Konkrétnych príbehov, kde ľudia s »odlišnosťou« vystupujú v úlohe obyčajných ľudí (v divadelných hrách, filmových scenároch a i.).

V rámci inkluzívneho vzdelávania sa stretávame s elementárnymi princípmi, ktoré Cline vybudoval na štyroch hlavných pilieroch: **teoretická integrita, praktické pôsobenie, sociálna spravodlivosť a zodpovednosť** na ktorých je založený systém inkluzívneho vzdelávania¹¹. Uvedená konkretizácia jednotlivých pilierov je doplnená aj o špecifiká slovenskej materskej školy.

- **Teoretická integrita** charakterizuje v konkrétnej inštitúcii filozofiu vzdelávania, do ktorej zahŕňa prístup, špecifické aspekty zohľadňovania vývinu dieťaťa a s

»odlišnosťou« a bez »odlišnosti«, spôsoby rešpektu autonómie a iniciatívy každého dieťaťa a zo strany samotných pedagógov.

- **Praktické pôsobenie** alebo účinnosť sumarizuje zdroje, v ktorých možno vyhladať informácie nevyhnutné k podpore inkluzívneho prostredia. Ide o tzv. **výmenu skúseností** s inklúziou v prostredí materských škôl v podobe tvorivých dielní, metodických materiálov experimentálne overených v inkluzívnych skupinách a i. Praktické pôsobenie podporuje včasnú intervenciu v prospech »odlišnosti«, individuálny potenciál každého dieťaťa, vzájomnú komunikáciu pedagógov, detí a ich okolia.
- **Sociálna spravodlivosť** monitoruje napĺňovanie práv každého dieťaťa v prostredí inštitúcie. Zároveň sleduje proces začlenenia bez stigmatizačných tendencií voči zdravotnému stavu, voči jazyku, voči etniku alebo voči vierovyznaniu.
- **Zodpovednosť** ponúka otvorenosť a zrozumenosť konania všetkých a pre všetkých.. K zodpovednosti sa vyjadril aj Scott Peck, ktorého charakteristikou možno vystihnúť pedagóga, ktorý vytvára inkluzívne prostredie: Duchovne vyspelí ľudia sú vďaka svojej sebadisciplíne, dokonalosti a láske neobyčajne výkonní, a preto sú povolani slúžiť svetu, čo prijímajú, lebo sú osobami milujúcimi. Nutne potom získavajú obrovskú moc, i keď sú v očiach sveta často úplne obyčajní, pretože svoju moc používajú nenápadne alebo dokonca skryto. Používať moc (v pozitívnom, nie deštruktívnom zmysle) totiž znamená rozhodovať a prijímať rozhodnutia pri plnom vedomí **zodpovednosti**. Hovoriť o inklúzií znamená **hovoriť o multikultúrnej spoločnosti**, pretože inklúzia sa nevzťahuje len na školstvo. Kvalita inkluzívneho vzdelania podporuje

¹¹ J. Smékal et. al. 2003. Together we will learn: ethnic minorities and education. Brno: Barrister - Principal, 2003. s. 153.

všetky deti a ich rodiny zúčastňovať sa hlavného vzdelávacieho prúdu. Ide predovšetkým o **priority a zodpovednosť** inštitúcie vytvárat' podmienky, tým ovplyvňovať proces začleňovania diet'at'a s »odlišnosťou«.

Nesmieme zabúdať, že **vytváranie a napĺňanie podmienok** v prospech všetkých detí **môžu prinášať rozličné názory** napr. rodič, ktorý má diet'a s »odlišnosťou« má predstavu, že okrem pobytu v materskej škole, sú vhodné aj stretnutia v neformálnom prostredí tzn. návšteva knižnice, zoologickej záhrady alebo večerný piknik (organizované materskou školou). Zase riaditeľ materskej školy má v procese začleňovania striktné vymedzené skupiny odlišností, ktoré môžu a nemôžu byť integrované. Spomenuté presvedčenia sú predovšetkým o ľudskej rozmanitosti, heterogenite ako súčasť inklúzie.

Predovšetkým ide o :

- **hl'adanie skrytých potenciálov v samotných pedagógoch**, ktorí sú sprostredkovateľmi a »zvestovateľmi« inklúzie v skupinách detí. Filozofiu inklúzie sprostredkovávajú prostredníctvom momentov v plánovaných aktivitách (ide o ranú podporu inklúzie),
- **posilnenie motivácie pedagógov** a tak tiež detí **k účasti, k procesu učenia a učenia sa**,
- **ukotvenie pravidiel** a možností práce so všetkými det'mi (individualizovaná alebo skupinová forma),
- **vzájomnú výmenu skúseností** (*Takto sa to dá! Týmto spôsobom môžeme postupovať d'alej! Je to výborné, skús to aj ty!*)
- **kooperáciu** dospelých vrátane odborníkov a rodičov v rámci jednotlivých systémov a programov, ktoré boli diet'at'u navrhnuté a spracované,
- **používanie získaných zručností** ako bežnej súčasť života v materskej škole a i.

Rané inkluzívne povedomie sprostredkované det'om pedagógmi má zahŕňať kroky k pochopeniu a nenásilnej akceptácii rozdielov medzi ľuďmi dotýkajúcich sa rasy, jazyka, pohlavia, vierovyznania, štátnej príslušnosti atd'. Prioritnými atribútmi vo formovaní inkluzívneho povedomia sú **empatia, solidarita, vzájomná podpora a súdržnosť v skupine**. Základom úspechu formovania inkluzívneho prostredia v MŠ je aktívna a funkčná kooperácia všetkých zúčastnených: pri spolupráci diet'at'a s diet'at'om, diet'at'a s pedagógom, diet'at'a s odborníkom, pedagóga s odborníkom, pedagóga s rodičom¹².

Pri posudzovaní podmienok inklúzie je potrebné uviesť si, že aj každá materská škola môže pomôcť všetkým det'om zúčastniť sa, učiť sa a uspieť (nielen) v sociálnych kontaktoch. Ide o postupné vytváranie vnútorných podmienok, ktoré si vyžaduje **aktivizácia procesu začlenenia**.

STRESZCZENIE

Každá škola a špeciálne škola katolícka ma byť miestom realizácie povolania nauczyciela, musi stanowić jedność w priorytetach i formach działania wychowawczego z domem rodzinnym ucznia. każda szkoła winna być świadoma swoich cleów i zadań zmierzających do koordynacji wszystkich podmiotów odpowiedzialnych za wychowanie.

Każdy z podmiotów (rodzina, Kościół, państwo), posiada własną specyfikę zadań misji i celów działania. Z natury szkoła jest odpowiedzialna za tworzenie kultury życia ucznia. Z tego względu szkoła winna dążyć do przekazania prawdy służącej etycznie - moralnemu rozwojowi człowieka.

Autor niniejszego artykułu starał się ukazać rolę szkoły na terenie Słowacji w oparciu o obowiązujące akty prawne, programy

my szkolne i szeroko określone założenia wychowawcze. Obraz tej rzeczywistości nakreślony został w oparciu o przeprowadzone badania naukowe, przeprowadzone w wielu ośrodkach na terenie Słowacji.

Zapewne czytelnik będzie miał sposobność do porównania tej kwestii z rzeczywistością polską.

SUMMARY:

The goal of inclusion is to help all children learn to the best of their abilities. Inclusion means teaching all children together, regardless of ability level. Inclusive programs celebrate children's similarities as well as their different abilities and cultures. In inclusive classrooms, children with special needs take part in the general education curriculum based on their ages and grades. They are not put into a separate classroom, but rather the curriculum and the room are adapted to meet children's needs. The inclusion team plans ways to adapt the curriculum and the classroom so all children can learn as independently as possible. People on an inclusion team are expected to have good communication skills. They are flexible and creative about meeting all children's needs. An inclusion team consists of people from inside and outside the school who work together to support children with special needs - handicap, disorder and endangered health.

BIBLIOGRAFIA:

D. Grzesiak-Witek, Niepełnosprawni w Unii Europejskiej. [w:] *Tygodnik Czas Powiśla*. 2004.
K. Holúbková, K. Jiráňková, Úvodný text k problematike termínu „mentálne postihnutie”. Reč ako nástroj sociálneho začlenenia. [w:] *Revue liečebnej pedagogiky*. 2009.

ISCED 0, Štátny vzdelávací program pre primárne vzdelávanie. Bratislava 2009.

T. Jablonský, Kooperatívne učenie vo výchove. Levoča 2006.

B. Kováčová, Inkluzívne vzdelávanie v materských školách. Začlenenie dieťaťa s „odlišnosťami” do prostredia inkluzívnej materskej školy. Bratislava 2010.

M. Kramárová, Jazyková kompetencia ako jedna z kľúčových kompetencií pre celoživotné vzdelávanie. [w:] *Súčasný trendy vo vzdelávaní odbornej a laickej verejnosti v zdravotníckych disciplínach*. Trnava : Trnavská univerzita v Trnave, Fakulta zdravotníctva a sociálnej práce, 2008.

O. Krížová, I. Podmanický, Etická výchova – výchova k prosociálnosti. Študijný materiál pre pastoračiu mládeže. Bratislava 2001.

B. Papke, Inclusive early childhood education – reducing barriers. [w:] *Early Childhood Education in Inclusive settings – ECEIS an EU Comenius project 2006-2009*.

I. Podmanický, Učiteľ' a vychovávateľ' – učiteľ'ská a vychovávateľ'ská profesia. [w:] Kratochvílová, E. a kol. *Úvod do pedagogiky*. Trnava 2007.

L. Senior, Including children with disabilities and/or developmental delay in preschools. INC guidelines for successful practice: Dept. of Education, Training and Employment, 1999.

Smékal et. al. 2003. Together we will learn: ethnic minorities and education. Brno: Barrister - Principal, 2003.

S KAŽDÝM DIEŤAŤOM SA RÁTA. UNICEF s podporou Ministerstva školstva SR, 2003. UNESCO, Inclusion of Children with Disabilities: The Early Childhood Imperative. [w:] *Policy Brief on Early Childhood*, 2009, N° 46 (April – June 2009).